

др Драгослав Јанковић,
редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији

О НАСТАЈАЊУ И НЕШТО О УНУТРАШЊИМ ОДНОСИМА РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ У ЊЕНИМ ПРВИМ ГОДИНАМА, 1881—1883.*

Историја Радикалне странке у Србији XIX века углавном је довољно позната, највише из дела Слободана Јовановића и Живана Живановића, али захваљујући и неким другим, каснијим радовима. Између осталих, и аутор овог прилога писао је о њој у својој докторској дисертацији о политичким странкама у Србији (1951), а понешто још и пре рата у књижици *Почеци Радикалне странке у Србији*, Београд, 1940. године).

У овом чланку ограничићемо се на то да отворимо и покренемо — више него да исцрпно претресемо — углавном два нова питања у вези с почецима Радикалне странке, — нова било по томе што у садашњој литератури нису довољно или нису, по нашем мишљењу, како ваља расправљена, било да су нова по једном делу историјске грађе која до сад није коришћена. Та би питања била следећа: 1) о одвајању и осамостаљивању Радикалне странке, с једне стране од социјалиста, а с друге стране од напредњака; и 2) да ли је у то време Странка била доиста демократска, и у којој мери, или је већ тада имала знаке једне аутократске односно олигархијске партије.

I

Радикална странка образовала се као права политичка партија са својим програмом и почецима самосталног организовања јануара 1881. године, и то истовременим двостраним раскидом: с једне стране одвајањем од младоконзервативаца, који су се тада називали „виделовци“ а нешто касније узели назив „напредњаци“; а с друге стране удаљењем од социјалиста, следбеника Светозара Марковића.

Као што је познато, неколико година пред пад владе Јована Ристића, тј. још од краја 1874. године, група Адама Богосављевића, у којој су се налазили и неки младоконзервативци и понеки младолиберал као и будући радикали, водила је у Скупштини, упорно и доследно, опозициону борбу против владајућих либерала. Од нове, 1880. године ти млади конзервативци, претежно интелектуалци, заједно с радикалима покренули су и опозициони лист „Видело“ у којем су заједнички и

* Предавање, овде нешто скраћено, одржано у Историјском институту у Београду 31. октобра 1985.

сложно сарађивали. Они су иступали заједнички и даље, и после Ристићевог пада, када је 19. новембра 1880. образована влада из те скупштинске опозиције, с Миланом Пироћанцем на челу. Радикалско-„виделовачка“ сарадња настављала се и после тога, иако у Пироћанчеву владу није био ушао ниједан члан радикалне групе; они су сарађивали како на скупштинским изборима 30. новембра те године, на којима су сви мандати, осим седам за Ристићеву странку, припали тој удруженој, радикалско-виделовачкој опозицији, тако и у раду Народне скупштине произишле из тих избора (мада за потпредседника Скупштине није био именован из радикалне групе Пашић који је добио највећи број гласова).

Међутим, у тим релативно мирним односима сарадње, пажљивији би посматрач морао да примети крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година и извесне знаке истовремених намера и настојања чланова радикалне групације да изиђу из те заједнице и да се осамостале. Но, јавно, они су остajали и даље у заједници. Штавише, и после жестоке борбе коју су у скупштини водили против владиног предлога једног крајње сумњивог уговора о зајму и изградњи железница, познатог Бонтуовог уговора, радикалски посланици нису хтели да евентуалним својим изласком из скупштине осујете доношење тог закона. Наше је мишљење да се Пашић, који је врло рано избио на чело своје групе, руководио у томе потребом да скупштина најпре изгласа, а да кнез — који је већ у више наврата и све отвореније иступао против радикала, а истовремено подржавао и саветовао напредњаке да прекину сарадњу с радикалима — потпише, тада на дневном реду скупштине, законе о штампи и о зборовима и удружењима од марта односно 1. априла 1881, будући да су ти закони, нарочито за радикале у опозицији, били веома важни, могло би се рећи од животног интереса.

До отвореног и коначног раскида између радикалских и напредњачких посланика у скупштини и њихових странака доћи ће тек 19. јануара 1882, када су радикали донели своју посебну, опозициону адресу (мањине) кнезу. Од тада настају међу њима све жешће и огорченије борбе или, тачније, вишегодишњи дивљи прогони радикала од стране напредњачке владе и њених органа власти као и од стране кнеза односно (касније) краља Милана који је стајао иза напредњачке владе и странке као какав њен господар и њен (а додао бих: и народни) зао дух.

Знатно је дуготрајнији, тежи и сложенији него с напредњацима, био раскид радикала с групом „светозареваца“ из које су они, у већини својој, били поникли. Још на неколико година пре Ристићевог пада, Пашић се био определио за измене у програму Светозара Марковића. Сачуван је (налази се данас у Архиву Србије) концепт једног опширног Пашићевог писма недовршеног, без датума и потписа, упућеног „Јеши“, дакле и без одређеног адресата (но анализом његове садржине може се узети као сигурно да га је Пашић упутио Јеврему Марковићу као тадашњем народном јагодинском посланику, дакле највероватније негде 1876. или 1877. године). У том писму он благо и опрезно, а у име „радикалаца“, приговара Јеврему што је у Скупштини по неким питањима гласао друкчије но што је требало. О радикалној пак политици и њеном односу према Светозаревом учењу Пашић је у том писму тврдио: „Док је Светозар био жив, пре но што ће се „Јавност“ покренути, ми

смо се готово сви сложили да програм, који је у „Раднику“ отштампан био, у начелу изменимо, и у том да се приватимо практичнијег поља. Ми смо решили да наше политичке и економске теорије везујемо увек са дневним питањима, и да се трудимо да *народ узме законодавну и извршну власт у своје руке* и да на том земљишту стојећи укљони све сметње и препреке“. У даљем излагању Пашић у први ред ставља, инсистира на потреби преузимања политичке власти, саветујући при том тактику која ће радикале најбрже довести на власт.

Када је неколико година после тога формирана била Радикална странка, убрзо је против ње и њене политике, управо као против странке чији је циљ, као и свих других странака, да се бори само или пре свега за власт, устала једна мала група људи који су себе сматрали верним наследницима и тумачима идеја Светозара Марковића. Та група, окуљена око Мите Ценића и инж. Буре Љочића (једног од оснивача првог, Светозаревог „Раденика“), покренула је 2. марта 1881. лист „Радник“, коме је као главни циљ и задатак наменила борбу против радикала као ренегата, као издајника Светозаревог учења и социјализма уопште.⁽¹⁾

У редовима Радикалне странке, тада још у повоју, појава „Радника“ изазвала је вишеструко, различито реаговање па и извесну пометњу. У једној серији чланака најпре је „Радник“ у првим својим бројевима изложио свој став о политичким странкама и своје оцене о њима, покушавајући да их разврста на назадне (у које је убројао конзервативну, либералну и радикалну странку) и напредне (у које је ставио комунистичке, социјалдемократске и социјалистичке странке). Критеријум је, дакле, био да ли је странка за потпуну измену или за задржавање постојећег друштвено-економског покрета.

На то је истакнути првак Радикалне странке — марксиста (а касније познати финансијски стручњак) Лаза Пачу одговорио другим низом чланака у „Самоуправи“ (које је потом објавио и у посебној брошури *Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије*) упуштајући се ту у расправљање о политичким странкама уопште, а посебно о радикалној и социјалистичкој. Пачу је, полазећи углавном од примера из француске а делом и енглеске политичке историје и на њима заснивајући своје закључке, разврстао све политичке странке у три групе: у групу реакционарних или аристократских партија; у групу партија новчане аристократије, плутократске партије, чији је главни представник либерална партија са свима својим нијансама и разним именима (конзервативна, младоконзервативна, либерална, демократска и др.); и најзад трећа група у којој је партија друштвено-политичка која заступа нов економски програм, која тражи нов друштвени поредак — а то је социјалистичка или социјалдемократска странка. Она се јавља у време и у друштву чије су производне снаге толико развијене, нарасле да је могуће да се класна супротност у друштву уништи, у друштву, дакле, које има развијену радничку класу. Социјализам је схватање

(1) Тај је лист, између осталог, дочекала с нарочитим одушевљењем тадашња напредна омладина. Она је у анонимној брошури *Самоуправа — Омладина — Радник* жигосала све тадашње политичке странке и политичке идеологије у Србији — либерализам, конзерватизам и радикализам, изјављујући да ће бити само „Радникова“ а „Радник“ њен — омладински (*Самоуправа — Омладина — Радник*, глас из омладине, Београд 1881).

људских односа потчињене класе, а потчињена класа у грађанском капиталистичком друштву је само једна — то је радничка класа.

Дотле се излагања и резонувања Лазе Пачуа углавном могу прихватити. Но после тога он одједном прави један салто који би се, упростио говорећи, свео на то да, пошто је Србија још увек земља примитивне културе и неразвијена, *задатак социјализма и социјалистичке странке у њој не може бити ништа друго до развитак и организација производње, уништење њене примитивности и инокоштине помоћу удруженог рада и главнине (тј. капитала) који тек има радом да се створи, изради.* „Која странка то хоће и тој мети тежи, *то је у својој суштини социјалистичка*; а ако је она (...) у нашој држави добила име *радикалне*, ми апсолутно немамо ништа против тога, јер је — закључује Пачу — код радикалне странке главно *њезина суштина*, на име љуте се *само деца*“(2).

Иако није био теоријски довољно јак, ни упознат с тадашњом новијом релевантном литературом, као што је то био Пачу, Џенић је ипак после тога у низу чланака у „Раднику“ под насловом *Богослов и доктор* изложио своју критику на Пачуову критику *Грађанско друштво*... (3). Али и кад му је у тој критици помогао теоријски много јачи Драгиша Станојевић низом својих чланака које је објавио у „Раднику“, ипак код читаоца остаје утисак да је „Радникова“ критика Пачуовог списа и радикала уопште била највише морално мотивисана тј. брањена, не друштвено-економским, него моралним аргументима. Џенић уствари није негирао потребу постојања једне радикалне странке која ће се борити пре свега за извесне политичке слободе, али никако није прихватао да се она може назвати социјалистичком. Завршавајући своју критику на Пачуове текстове, Џенић је довикнуо радикалима: „Кажемо вам још једанпут да сте свој барјак изневерили, па се не мешајте у туђ посао, већ оснивајте и гајите ваш радикализам. Где год будете добро радили, потпомоћи ћемо вас; само се социјалистима не називајте! Не проституишите свет!“(4).

Осим изложених претежно теоријских полемика, „Самоуправа“ је немилосрдно и гневно нападала, изругивала се, грдила, клеветала Џенића и његов лист „Радник“, оптуживала га да је у служби напредњачке владе, да је плаћен од ње, и т. сл.

При свем том, чини нам се да су појава и писање „Радника“ ипак пробудили и узнемирили савест бар извесног броја чланова Радикалне странке. Чак је и сâм шеф Странке Пашић падао у малодушност и писао 26. октобра 1881. неком свом „побратиму“: „Понекад ме Радник својим подлостима и клеветањем тако наљути да доћем до тога да се свега манем, да одем у шуму, у страни свет, или да се завучем где год у које путо арнаутско село, и да избегнем људске нискости и људске подлости, па се помислим у себи може бити да они то баш и траже, да томе циљају (...). Но наши људи ћуте, и гледају мирно, или саветују: та манте се, оканите се, народ неће да плаћа ваше личне грдње“(5).

(2) *Грађанско друштво и његове друштвено-политичке партије*. Београд 1881, с. 166.

(3) „Радник“, бр. 63 од 23. VI 1881 до бр. 76 од 10. VI 1881.

(4) „Радник“, бр. 76 од 10. VII 1881.

(5) Архив Србије, 33:ПО 100.

Неки пак радикал из Рама (Т. П. Костић) писао је марта 1883 Кости (вероватно Таушановићу) о својој грижи савести: „Изгледа да сам противник социјализма! Сачувај Боже! ја бих чак главу разбио оном који би ми казао да нисам социјалиста и да то до гроба нећу бити (...). Хтео бих да парламентарним путем извојујем бедем који ће ми доцније за одбрану служити, који ће ми отворити широко поље проповедања науке, за нас свете — социјалистичке“ (6).

II

Друго питање које заслужује да му се посвети нешто више пажње, јесте: о односу између чланства и вођства Радикалне странке у њеним првим годинама; да ли су ти односи у то време били дониста демократски или пак аутократски односно олигархијски.

Оснивачима Радикалне странке — или, одређеније говорећи, њеном првом Главном одбору, који су сачињавали: Никола Пашић, Пера Тодоровић, Гига Гершић, Светомир Николајевић, Светомир Милосављевић, Таса Банковић, Стеван Стевановић, Рапа Милошевић, Коста Таушановић и Паја Михајловић — тим оснивачима као да је било стало нарочито до тога да ниједан од битних задатака којим их је Статут странке задужио, не решавају сами, већ вазда после претходног договорања и споразумевања с целокупним чланством странке тј. с месним одборима у целој земљи. Под демагошким паролом „све за народ — ништа без народа“, они су нарочито истицали и подвлачили своју тесну и сталну повезаност с месним одборима Странке. Тако, на пример, први главни масовни скуп Радикалне странке одржан јула 1882. у Крагујевцу, који је требало да покаже и оствари непосредни контакт вођства и масе радикалног чланства, брижљиво и дуго припреман, био је сазван тек пошто су о томе били анкетирани сви они месни одбори који су у то време постојали. На том скупу у Крагујевцу, с 578 до 700 учесника-радикала, претресен је био Статут странке, Тодоровић је опширно тумачио програм Странке, а саслушани су и посебни реферати у којима је објашњавана односно критикована спољна, финансијска и унутрашња политика напредњачке владе. Релативно често Главни је одбор анкетирао по разним питањима месне одборе непосредно или преко партијског органа „Самоуправе“, тражио од њих различита обавештења или мишљења. Тако је септембра 1882. године тражио од свих месних одбора да изаберу поверенике за израду радикалског нацрта државног устава, да јаве колико је где радикала прогоњено (ухапшено или кажњено) због свог партијског рада; питао их је да ли Радикална странка може и треба да оснује своју штампарију. Следећег месеца Главни је одбор позвао представнике месних одбора у Београд ради коначног претресања и утврђивања текста Статута. Фебруара идуће, тј. 1883. године Главни одбор је питао све месне одборе о евентуалном споразуму Радикалне странке с Либералном: да ли Странка може уопште ступити у какав споразум с Либералном странком; ако може, онда у којим приликама и до којих граница. Иако се у том циркуларном писму тврдило да је

(6) Архив Србије, фонд Милутина Гарашанина МГ-750.

иницијатива за споразум потекла од либерала, Главни одбор је, чини се веровао да ће добити позитивне одговоре бар од већине; писмо је било нека врста „пробног балона“, али је Главни одбор од чланства добио тако и толико одлучно, огорчено негативне одговоре да је од сваког споразумевања с либералима или било с којом странком не само за тај моменат већ и за дуже време после њега морао одустати. У марту те (1883) године Главни одбор позвао је месне одборе да изаберу по једног сталног опуномоћеника и да одређеног дана дође у Београд, вероватно ради претресања радикалског нацрта државног устава. (Тај се посао иначе држао у тајности. Међутим, иако је Главни одбор раније био образовао више одбора за припремање тог уставног нацрта, на крају су ипак нацрт саставили сами Гершић и Пашић с још неколико чланова Главног одбора).

Из ових неколико података које смо сада изложили о односима између Главног одбора и месних одбора у 1882. и 1883, у тим, могло би се рећи, херојским годинама Радикалне странке, могао би се стећи утисак да је вођство Странке тада усвајало и спроводило у дело идеално демократску праксу сталне или бар врло честе сарадње и споразумевања са својим чланством по свим битним политичким питањима. У стварности, међутим, односи међу њима ни тада нису тако стајали; пракса је била далеко од идеално демократске. Мало су познате чињенице да су чланови Главног одбора Радикалне странке вазда, и у време најзаостренијих међустраничких односа, одржавали извесне контакте с вођствима друге две странке, о чему обични чланови ни појма нису имали; да иницијатива за споразум с либералима није потекла од вођства Либералне странке (како су то радикали представљали својим месним одборима) већ од вођа Радикалне странке преплашених због евентуалних последица Илкиног атентата; да су чак и у лето 1883, кад је њихова снага била најјача, радикали — према тврђењу напредњака М. Б. Милићевића које би ваљало примити с великом резервом — „преговарали и с либералима и с нама (тј. напредњацима). Ко да више, онога да су“⁽⁷⁾. Ни у Главном одбору нису сви чланови о свему важном заједнички и равноправно решавали; и П. Тодоровић и Раша Милошевић у својим успоменама тврде да су и у то време главну и одлучујућу реч у Странци водили Пашић и Тодоровић, да су иницијативе за многе политичке потезе потицале од њих, али да је и реализација тих акција падала углавном или највише на плећа њих двојице.

Кад је реч о демократској пракси или олигархијским тенденцијама у Радикалној странци у првим годинама њеног постојања, мора се помнути и Клуб народних посланика Радикалне странке у Народној скупштини — први посланички (скупштински) клуб у нас. Иако Статутом странке није био предвиђен, он је у историји Радикалне странке од самог њеног почетка одиграо веома значајну улогу, јер су се у њему доносиле одлуке које су претећи обвезивале све чланове — радикалске посланике. У том клубу, као и у читавој Странци, Никола Пашић као председник Странке почео се већ онда све више истицати и осамостаљивати на врху, да би временом, касније остварио себи изузетно јак положај једног ауторитативног, моћног вође читаве Странке.

(7) А-САНУ, бр. 9327/11, под 12. VII 1883.

III

Ако би на крају требало извући неку врсту закључка, онда би он био у овоме:

За разлику од друге две политичке странке у Србији XIX века — либералне и напредне, које су окупљале само један узани, ограничени круг присталица, углавном из редова бирократије и малобројнију буржоазију, те у том смислу, може се рећи биле кадровске партије, Радикална странка била је изразито масовна партија. Њен популарни антибирократски програм који је имао у виду у првом реду интересе сељаштва, с једне стране, а с друге стране њена чврста организација на коју се обраћала нарочита, највећа пажња, учинили су да она за врло кратко време обухвати огромну већину народа у Србији. Околност да је у то време вођство Странке истовремено водило рачуна о моралу, карактеру и нарочито о оданости својих чланова, елиминисујући елементе који те услове нису задовољавали, не значи да је Странка била и кадровска, већ само то да је вођство ради јединства у Странци инсистирало на строгој дисциплини у редовима својих чланова.

Иако се, чини се, у првим годинама постојања Странке живо настојало на демократском централизму у њој, на интензивном унутрашњем животу тј. на одржавању сталних и честих веза Главног одбора с месним одборима те на поштовању воље читавог чланства, — у стварности, међутим, већ у то време одлучујућа реч у многим битним питањима прелазила је постепено на чланове Главног одбора, а врло брзо потом и у руке самог шефа Странке.

Релативно брзи развитак Радикалне странке у правцу једне буржоаске странке није, дакле, карактеристичан, као што се то до сад узимало, тек за период после Тимочке буне. И до тог времена постојали су одређени знаци и појаве које нису биле увек лако видљиве. Мењање њеног социјалног састава укључивањем и неких буржоаских елемената, које је још тада постојало, било је, између осталих, један од узрока, а истовремено и једна од последица таквог њеног курса.

*Dr. Dragoslav Janković,
Retired Professor of the Faculty of Law in Belgrade*

SOME REMARKS ON THE BEGINNINGS AND CHARACTER OF THE RADICAL PARTY IN THE 1881 — 1883 PERIOD

Summary

While treating the developments in the beginning years of the Radical Party in the nineteenth century Serbia, the author raises two relevant issues, namely: (i) the separation and acquiring of independence by the Radical Party from the socialists and from the progressives, and (ii) the character of the Party, namely, was it at that time, and to what a degree, a genuinely democratic or autocratic, i.e. oligarchic party.

While the process of separation from the Progressive Party has been accomplished relatively in a fast way and, one could say, quite naturally, the relationship towards the socialists, namely towards the group of »Svetozarians« was considerably more difficult and more painful. The Radical Party has been proud, almost until the end of its existence, of Svetozar

Marković as its founding father, although it had broken off from him and his teachings rather early.

Although it seemed that in its internal relations the Radical Party at the time adhered particularly to democratic centralism, even then the centralism was stronger than the will of the members. This internal policy led at the end to taking over by the Party leader Nikola Pašić the entire decision-making power.

*Dr. Dragoslav Janković,
ancien professeur à la Faculté de droit à Belgrade*

SUR LA NAISSANCE ET QUELQUES MOTS SUR LE CARACTERE DU PARTI RADICAL DANS SES PREMIERES ANNEES, 1881—1883

Résumé

Considérant les premières années du développement du Parti radical en Serbie du XIX siècle l'auteur pose les deux questions suivantes: 1) sur l'émancipation et la séparation du Parti radical d'une part des socialistes et d'autre part des progressistes, et 2) sur son caractère: est ce que ce parti était réellement à cette époque et en quelle mesure vraiment démocratique, ou bien autocratique, soit oligarchique.

Tandis que le processus de séparation du Parti progressiste se déroulait relativement vite et on pourrait même dire naturellement — les rapports avec les socialistes c'est à dire avec le groupe de «partisans de Svetozar Marković» étaient bien plus difficiles et painibles. On pourrait dire que le Parti radical était pour ainsi dire fier jusqu'à la fin de son existence, de Svetozar Marković chef de lignée, bien qu'en réalité ce parti se soit très vite séparé de lui et de sa doctrine.

Bien qu'il semble que dans ses rapports internes le Parti radical tenait à cette époque surtout au centralisme démocratique, en réalité le centralisme était plus fort que le respect de la volonté des membres du parti, ce qui a eu pour résultat que ce soit son chef Nikola Pašić qui a reçu le rôle principal et décisif.